

Over de grenzen?

*Ton Korver*¹

Guglielmo Carchedi, 1991, *Frontiers of Political Economy*, Verso, London/New York, £ 13.95 (paper), £ 39.95 (hardback).

Handboeken marxistische politieke economie zijn de laatste tijd een zeldzaam artikel. Dat geldt zeker voor het nederlandse taalgebied; in de angelsaksische landen is de uitval minder rigoureu. Niet dat het een vetpot is, maar het recente verschijnen van Carchedi's *Frontiers of Political Economy* toont aan dat het uitgeven van fundamentele teksten op het terrein van de marxistische politieke economie bij de daar nog beoefende kunsten hoort.

Carchedi is één van de weinige in Nederland werkzame politieke economen wiens artikelen en boeken internationaal weerklank hebben gevonden. Te denken valt aan zijn bijdragen aan een marxistische theorie over klasse, over mentale arbeid, dialectiek, en een serie meer direct politiek economische onderwerpen zoals de vorming van een gemiddelde winstvoet, het transformatiedebat, ongelijke ruil, en internationalisering van de economie. Deze bijdragen hebben in Nederland weinig aandacht gekregen. Laten we hopen dat zijn nieuwste boek, *Frontiers of Political Economy*, meer aandacht krijgt. Men kan dit nieuwe boek zien als een kernachtige samenvatting van Carchedi's sinds midden jaren '70 gepubliceerde teksten. Deels staat het boek ook op zichzelf, en is het een ambitieuze poging een nieuw en actueel handboek marxistische politieke economie te presenteren. Het is vanuit dit tweede perspectief dat ik het boek zal bespreken. Allereerst geef ik in paragraaf 1 een vrije samenvatting van de voornaamste thema's van het boek. In paragraaf 2 bespreek ik de positie die Carchedi inneemt in enkele hardnekkige problemen uit de geschiedenis van de marxistische politieke economie.

¹De auteur is verbonden aan de Vakgroep Personeelwetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant. Hij dankt Ulke Veersma en Henk Plasmeijer voor hun hulp.

1. Een thematische samenvatting

Waarden en prijzen. Dat arbeid niet alleen de ruilverhoudingen tussen goederen en diensten bepaalt, maar tevens de ruil als zodanig fundeert is een oud leerstuk van de marxistische politieke economie. Met arbeid wordt hier niet de feitelijke arbeidsprestatie bedoeld die leidt van idee via ontwerp en uitvoering naar produkt. Arbeid is hier 'abstract': de vergelijkbaarheid tussen goederen en diensten die de ruil mogelijk maakt ligt besloten in het elementaire feit dat er arbeid aan besteed is. De specifieke aard van die arbeid doet er daarbij niet toe, net zoals die er niet toe doet wanneer we spreken over mensjaren arbeid of over arbeidsuren.

Het onderscheid tussen abstracte arbeid die de ruil en de ruilverhoudingen constitueert en concrete arbeid is fundamenteel. Concrete arbeid is specifiek gericht op het tot stand brengen van gebruikswaarden, abstracte arbeid maakt de diverse gebruikswaarden commensurabel: meetbaar en onderling vergelijkbaar. Abstracte arbeid ligt ten grondslag aan waarden, ruilwaarden en prijzen. Over concrete arbeid spreken we als we het hebben over produktiekrachten en arbeidsproces; over abstracte arbeid als we het hebben over produktieverhoudingen en het productieproces. Concrete arbeid betreft zowel hand- als hoofdarbeid, hoewel Carchedi - op goede gronden - dit onderscheid verwerpt en het vervangt door het onderscheid van materiële en mentale arbeid. Abstracte arbeid is in principe ongedifferentieerd, zoals gewicht en lengte dat zijn. Wat men nodig heeft om met een dergelijk concept te werken is niet meer dan een basiseenheid zoals een gram of een meter. Al het overige is berekenbaar als vermenigvuldiging of deling van die basiseenheid. Ook abstracte arbeid kent zo'n basiseenheid, die 'eenvoudige' (of heel slordig 'ongeschoolde') arbeid wordt genoemd. Over de vraag of het wel toelaatbaar is een redenering over fysieke standaarden en daaruit afgeleide rekeneenheden te verplaatsen naar maatschappelijke standaarden en rekeneenheden stapt Carchedi heen.

Concrete arbeid is uiteraard een voorwaarde voor het concept van de abstracte arbeid, maar het is ook niet meer dan dat. Concrete arbeid wordt in alle maatschappijvormen verricht, ook in maatschappijen waar de maatschappelijke arbeidsdeling niet via ruil en markt wordt gereguleerd. Volgens Carchedi is abstracte arbeid - en dus ook waarde - een maatschappelijk en historisch verschijnsel, beperkt tot kapitalistische maatschappijen. Bijgevolg is met het concept van waarde de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid geïmpliceerd, of in meer economische termen: het concept van de meerwaarde. Het concept van de meerwaarde kan vervolgens niet besproken worden zonder het onderscheid tussen arbeid en arbeidskracht te introduceren. Arbeidskracht is de enige marktwaar waarvan de gebruikswaarde bestaat in het produceren van waarde (en in potentie dus ook van meer waarde dan het zelf bij aanschaf heeft gekost).

Men moet waarde vanuit twee perspectieven bekijken: als individuele waarde en als maatschappelijke waarde. De individuele waarde van een goed wordt bepaald door de structuur van de produktie die binnen een gegeven bedrijfstak weer is vastgelegd door het aantal, de omvang, en de produktiviteit van de geïnvesteerde kapitalen. Uiteraard heeft een produktieproces naast arbeid ook andere produktiefactoren als inputs. De waarde van deze inputs in het arbeidsproces wordt via arbeid overgedragen op de te produceren output. Alleen arbeid echter creëert nieuwe waarde, inclusief het deel dat als meerwaarde door het kapitaal wordt toegeëigend. De individuele waarde die de output representeert moet dan nog gerealiseerd worden; de output moet worden verkocht. Voorzover de koopkrachtige vraag in de samenleving de output afneemt wordt de individuele waarde getransformeerd in maatschappelijke waarde. Individuele waarde koerst op de produktie van waarde, maatschappelijke waarde op het geheel van produktie en effectieve vraag. De transformatie van individuele in maatschappelijke waarde noemt Carchedi het prijsvormingsproces. Het prijsvormingsproces is zijn inzien de te verklaren variabele in de marxistische waardetheorie. De onafhankelijke variabelen zijn de structuur van het produktieproces en de effectieve vraag, de afhankelijke variabele is de prijsvorming. Ook Alfred Marshall zou er geen bezwaar tegen hebben.

De arbeidsverdeling tussen branches, sectoren en bedrijfstakken is de maatschappelijke arbeidsverdeling. De arbeidsverdeling binnen organisaties wordt als de technische arbeidsverdeling aangeduid. Met Braverman (1974), en uiteraard in het voetspoor van Marx, stelt Carchedi dat een bijzonder kenmerk van de kapitalistische produktiewijze is dat daarbinnen de technische arbeidsdeling een enorme vlucht neemt. Niet alleen het aantal marktinterfases tussen bedrijven en bedrijven en consumenten neemt enorm toe (de maatschappelijke arbeidsdeling), maar ook de arbeidsdeling binnen een gegeven arbeidsproces wordt telkens gedetailleerder en gefragmenteerder (de technische arbeidsdeling). Er mee gepaard gaat een voortdurend proces van 'deskilling', wat Carchedi overigens rijkelijk naïef en wel erg gemakkelijk gelijk stelt aan de reductie van 'samengestelde', 'complexe' arbeid tot 'eenvoudige', 'ongeschoolde' arbeid. Bij zowel de stelling over de technische arbeidsdeling als bij die over 'deskilling' is duidelijk dat het kapitalisme wordt gecontrasteerd met een ambachtelijk produktieproces. Niet duidelijk is waarom dat het voor de hand liggende contrast is (en niet bijvoorbeeld op het niveau van de technische arbeidsdeling het feodale hof en leengoed of de katholieke kerkorganisatie, en op dat van de 'deskilling' de arbeid op het land of in een krijgsmacht).

Kapitaal. De arbeidskracht in het produktieproces is het zogenaamde variabele kapitaal; variabel omdat bij gebruik ervan de omvang van het kapitaal verandert. De overige inputs in het produktieproces zijn het constan-

te kapitaal. Hun gebruik verandert de omvang van het kapitaal niet. De verhouding in een productieproces tussen variabel en constant kapitaal heet de 'organische samenstelling van het kapitaal'. Verschillende stellingen en tendenties hangen hiermee samen.

- De organische samenstelling van het kapitaal stijgt in de loop van de kapitalistische ontwikkeling. Dus het constante deel neemt proportioneel toe op kosten van het variabele deel.
- Gevolg van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal is een tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet. Vroeger of later houdt de groei van de meerwaarde de groei van het constante kapitaal niet meer bij en gaat de winst dalen. De tendentiële daling van de winstvoet en het ontstaan van crises zijn direct verwante onderwerpen.
- De organische kapitaalsamenstelling is niet in alle bedrijven en bedrijfstakken hetzelfde. Dit is van belang voor het verschijnsel van de 'ongelijke ruil'. De stelling is dat aan bedrijfstakken met een verhoudingsgewijze lage organische samenstelling van het kapitaal waarde wordt onttrokken die toevloei naar bedrijfstakken met een hoge organische samenstelling van het kapitaal.

De uitleg bij deze stellingen is in het algemeen kort en krachtig en blijft dicht (inclusief de manier van numerieke presentatie) bij de veel omslachtiger uitleg van Marx over dezelfde verschijnselen. Terminologisch bovendien is de presentatie van Carchedi door zijn ondubbelzinnigheid aanbevelenswaard, in het bijzonder bij marktprijzen, marktwaarden en productieprijsen. Af en toe echter loopt Carchedi ook ver weg van de behandeling van Marx en het had de elegantie gediend als dat ook met zoveel woorden was aangekondigd. Dat geldt met name de behandeling door Carchedi van het zogenaamde transformatieprobleem: de gelijktijdige vertaling van waarden aan de input- en de outputkant in productieprijsen, via het mechanisme van de winstvoet. Dit is - uiteraard - een logisch probleem. Het heeft onder meer als functie de interne consistentie van het marxistische begripapparaat te toetsen. Carchedi's behandeling van dit probleem is tamelijk uniek, niet in de laatste plaats omdat hij simpelweg ontkent dat er een logisch probleem bestaat. Zijn inziens is het transformatieproces een reëel in de tijd verlopend proces van prijsvorming waarvan eerder de chronologie als de logische structuur ingewikkeld is.

Actualisering. De grondslagen van het theoretische bouwwerk van Marx zijn opgetrokken onder de veronderstelling dat:

- het geld convertibel is, dat
- het nationale niveau van prijsvorming voorafgaat aan processen van internationalisering en dat
- de ontwikkeling naar oligopolistische markten het logische product

van de feitelijke gelijkstelling van heterogene produkten en soorten arbeid. Het tweede is vanuit het arbeidsproces en de homogenisering van de arbeid die optreedt als gevolg van het feit dat het de arbeid is die de mensen stempelt in plaats van omgekeerd. Het eerste gezichtspunt resonanceert mee in het transformatieprobleem; het tweede in het reductieprobleem. Ik behandel ze in deze volgorde.

Het transformatieprobleem. De transformatie van waarden in prijzen is een methodologisch vraagstuk. Het speelt zich niet af, zoals Carchedi aanneemt, in reële tijd: er worden niet 'eerst' waarden en 'daarna' produktieprijzen geproduceerd. De suggestie dat het probleem oplosbaar zou zijn door het als een reëel, in de tijd zich voltrekkend, proces te beschouwen slaat de plank mis. Waarden en produktieprijzen symboliseren abstractieniveaus. De redenering van Marx verloopt van een bewijsvoering in termen van waarden en uitbuitingsmaten naar een bewijsvoering in termen van prijzen en winstvoeten. In de loop van het betoog wordt het aanvankelijke niveau van de redenering, dat zich beperkte tot abstracte arbeid, in toenemende mate gecompliceerd door de toevoeging van de organische samenstelling van het kapitaal, de verschillen die daarin ook bij identieke uitbuitingsgraden waarneembaar zijn tussen bedrijfstakken en sectoren, door de introductie van een voor alle kapitaalsectoren gelijke winstvoet, enzovoorts. Dit gebeurt, nogmaals, uiteraard niet omdat een kapitaal achter elkaar al deze 'metamorfoses' ondergaat. Het is nodig omdat kapitalen, bij veronderstelde vrije mobiliteit, inderdaad een proces uitlokken waarin de winstvoet tussen sectoren gelijkgetrokken wordt. Het is die beweging die moet worden verklaard en, in het geval van Marx, ook in overeenstemming gebracht moet worden met de uitgangspunten van de waardetheorie. Dit laatste bleek de eigenlijke steen des aanstoots.

De oplossing van Marx is inconsistent; Marx transformeerde onder een aantal beperkende voorwaarden wel de outputs maar niet de inputs van het arbeidsproces. Correctie hiervan was mogelijk, maar ging niet samen met Marx's beperkende voorwaarden. Een consistente oplossing bleek ofwel de regel te schenden dat het totaal der prijzen gelijk moest zijn aan het totaal der waarden, ofwel de regel dat het totaal van de winst gelijk moest zijn aan het totaal van de meerwaarde. In beide gevallen, kortom, was de waardetheorie het kind van de rekening. Men kan zich afvragen of het ook anders zou hebben gekund. Immers, in de bewijsvoering gebaseerd op abstracte arbeid stelt Marx uitdrukkelijk dat waarde het produkt van arbeid is. Het concept van de arbeidskracht moet daar verre van gehouden worden. Dat concept, aldus Marx, speelt pas bij de ontwikkeling van het begrip van de meerwaarde; in de vaststelling van de waarde van een produkt heeft het daarentegen geen betekenis. Wie dus waarden in prijzen transformeert moet ook een transformatieregel voor arbeid opstellen. Nu valt niet slechts op dat Carchedi

wordt op eenzelfde abstracte noemer, die van de ruilwaarde, gebracht. Abstracte arbeid is daarom geen waarde, maar het mondt uit in waarde; waarde is 'gestolde' abstracte arbeid, Deels zit de abstractie ook in het arbeidsproces zelf. Tendentieel immers, zo luidt de stelling, wordt alle arbeid homogeen. De redenering hierachter is dat mensen niet het subject maar slechts de 'drager' van het arbeidsproces zijn. Het arbeidsproces ondergaat de weerslag van de menselijke subjectiviteit niet; mensen drukken geen eigen stempel op het arbeidsprodukt. De verhouding van mensen ten opzichte van hun arbeid is contingent of 'onverschillig' (Marx). Een intrinsieke en 'concrete' relatie tussen mens en arbeid is daarmee uitgesloten; wat blijft is een extrinsieke en 'abstracte' relatie. Deze vindt in het concept van de abstracte arbeid een reële basis: daarin is de homogenisering van de arbeid voorgesteld alsof ze geen enkele inhoudelijke bepaling meer heeft, terwijl het tegelijk om arbeid gaat die iedereen in een bepaalde cultuur minimaal kan verrichten.

Abstracte arbeid in deze zin is dus een radicaal begrip; het radicaliseert een geconstateerde verzelfstandiging van het arbeidsproces tegenover degenen die in het arbeidsproces participeren. De oorzaak van die verzelfstandiging wordt overigens niet in het arbeidsproces zelf gezocht. De oorzaak wordt in de produktieverhoudingen gelegd, dat wil zeggen in het geheel van maatschappelijke codes en praktijken die de eigendom van, de beschikking over, en de toeëigening van de resultaten en voorwaarden van arbeid regelen. Bij Marx wordt in dat verband nog een scherp onderscheid gemaakt tussen een markteconomie en een kapitalistische markteconomie, bij Carchedi is de redenering direct in termen van de kapitalistische economie gegoten.

De basis van de abstracte arbeid is de arbeidskracht of het arbeidsvermogen. Dit vermogen is in kapitalistische economieën zelf een 'waar' geworden; de arbeidsmarkt is een voor een kapitalistische economie onderscheidend kenmerk. Het analytische en altijd geldige onderscheid tussen arbeid en arbeidskracht heeft onder kapitalistische verhoudingen dus een onmiddellijke economische betekenis. De arbeidsmarkt representeert de scheiding van arbeidskracht, arbeidsmiddelen en arbeidsproces. Arbeidsmiddelen en arbeidsproces staan aan de ene kant, die van het kapitaal, de arbeidskracht aan de andere. Niet het feit, let wel, dat arbeidskracht verhandelbaar is is het specifieke. Verhandelbare arbeidskracht kennen we ook en zelfs bij uitstek in een slaveneconomie. Specifiek is dat de eigendomstitel van de arbeidskracht aan de arbeidende zelf is voorbehouden. Met enige fantasie kan men zeggen dat arbeidskracht 'verhuurd' kan worden; de zinswending dat het 'verkocht' kan worden is echter uitermate misleidend. De eigendomstitel van arbeidskracht kan niet overgaan, kan niet worden 'vervreemd' (een punt dat Carchedi sterk verwaarloost).

We kunnen, samenvattend, het thema van de abstracte arbeid vanuit twee gezichtspunten benaderen. Het eerste is dat van de markt, dat wil zeggen

(via concentratie en centralisatie van kapitalen) is van zoiets als volledige concurrentie.

Inmiddels is het geld - for most practical purposes - inconvertibel geworden, is internationalisering in de vorm van snelle internationale mobiliteit van het kapitaal en in geringer mate ook van arbeid de orde van de dag en blijken oligopolistische markten en meer klassieke concurrentiemarkten eerder elkaars bestaansvoorwaarden dan elkaars opvolgers. Carchedi's uitspraken over het geld zijn tamelijk apodictisch. Zijn stelling is - tot op het bot teruggebracht - dat de band tussen de monetaire en de reële sfeer niet onbepert en straffeloos kan worden doorgesneden. Zo'n stelling kan weinig kwaad, maar veel wijzer worden we er ook niet van. Daar staat tegenover dat de stukken in het boek over internationalisering belangwekkend zijn. Een heldere kritiek op Ricardo's principe van comparatieve voordelen gaat gepaard met een goed gefundeerde stelling over de prioriteit van internationale ten opzichte van nationale produktieprijzen. In hetzelfde kader moeten we Carchedi's stelling zien dat oligopolisering en internationalisering twee strikt bij elkaar horende kanten zijn van de ontplooiing van het kapitalisme als wereldsysteem.

Methodologie. De empirische bewijsvoering van *Frontiers of Political Economy* is zwak. De lezer krijgt niet de beschikking over criteria aan de hand waarvan stellingen en posities in een empirisch onderzoeksproces kunnen worden getoetst. Nu is dat deels een probleem dat al bij Marx kan worden aangetroffen. Veel centrale begrippen (produktiekrachten, waarde-wet) zijn door Marx ofwel niet omschreven (produktiekrachten) ofwel op diverse en niet steeds eenduidige manier (waardewet). Überhaupt is het wetsbegrip in de sociale wetenschappen een brekebeen. Marx is daar geen uitzondering op. Wetten worden meestal geponeerd als tendenties die zich pas op lange termijn, met vele omwegen (tegentendenties), en in moeilijk traceerbare vormen doorzetten. Met de gebruikelijke middelen om vast te stellen wanneer iets al dan niet aan de hand is kom je dan niet ver. De toerekening van verschijnselen (is het een tendentie, is het een tegentendentie etc.) onttrekt zich bijgevolg goeddeels aan empirische controle. Met andere woorden, het is geen wonder dat veel marxistische debatten over empirische bewijsvoering in het vaarwater terecht komen van de grammaticale exegese - en daar ook niet meer uitkomen.

In het licht van deze problematiek is de bijdrage van Carchedi niet verhelderend. Op het vlak van een empirisch toepasbare methodiek heeft het boek niets te bieden. We moeten het doen met een, ten opzichte van Marx, nadere opdeling in tendenties en tegentendenties. Deze maken lezing van de teksten van Marx inderdaad makkelijker. De driedeling in tendenties die we bij Carchedi vinden maakt het mogelijk om het zeer losse gebruik van de termen 'wet' en 'tendens' bij Marx enigszins te systematiseren. Dat is winst,

zij het dat de prijs ervan in termen van empirisch onderzoek mijn inziens te hoog is. Juist hier had men criteria mogen verwachten die het mogelijk maken verschijnsel en (al dan niet) tendentiële samenhang op een empirisch acceptabele wijze op elkaar te betrekken. Die criteria - of zelfs maar de erkenning van de wenselijkheid ervan - ontbreken.

2. Onopgeloste problemen

De academische inzet van Marx in de politieke economie was het opsporen van de economische ontwikkelingswetten van het kapitalisme. Het kapitalistische stelsel werd zijn inziens gekenmerkt door enerzijds gelijke ruil en anderzijds een historisch ongeëvenaard meerprodukt. *Das Kapital*, Marx's - hoofdwerk, is een poging om de bestaansvoorwaarden van dit stelsel te schetsen en tegelijkertijd te bewijzen dat deze bestaansvoorwaarden niet meer dan tijdelijk en voorbijgaand zijn.

Het is geen gelukte poging. Twee theoretische problemen in het bijzonder zijn de marxistische politieke economie blijven plagen: het transformatieprobleem en het probleem van de reductie van complexe tot eenvoudige arbeid. Het zijn beide 'vertaalproblemen': het transformatieprobleem vertaalt waarden in productieprijzen; het reductieprobleem vertaalt complexe in eenvoudige arbeid. In beide vertaalopdrachten staat de conceptuele verhouding tussen arbeid en arbeidskracht centraal. Deze verhouding zal ik daarom eerst schetsen, om daarna aan te geven hoe dit doorwerkt in de transformatie respectievelijk reductie.

Arbeid en arbeidskracht. Abstracte arbeid is het sleutelbegrip in de marxistische waardetheorie. Als zodanig is abstracte arbeid niet zicht- of tastbaar, en als zodanig is het ook niet meetbaar. Wel valt iets te zegen over wat eraan ten grondslag ligt en waar het in resulteert. Ten grondslag aan abstracte arbeid ligt 'eenvoudige arbeidskracht'; een arbeidsvermogen dat ieder in een bepaalde cultuur bezit. Abstracte arbeid is het gebruik van eenvoudig arbeidsvermogen; het is eenvoudige arbeidskracht 'in actie'. Op zich is dit niet meer dan een verschuiving van het probleem: dit eenvoudige arbeidsvermogen is al even abstract als de activiteit die er uit voortvloeit. Alweer: als zodanig bestaat het eenvoudige arbeidsvermogen helemaal niet. Pogingen om het vast te pinnen op de reproductie-eisen ervan door bijvoorbeeld een minimum aantal calorieën te verzinnen kan men in dit kader niet serieus nemen (hoewel Carchedi zich er wel aan bezondigt).

Met Marx gelooft Carchedi dat eenvoudige arbeid een categorie is die wel degelijk z'n pendant in de werkelijkheid heeft. Dat komt deels omdat alle waren op de markt worden aangeboden: op de markt wordt verschillende arbeid en worden verschillende gebruikswaarden aan elkaar gelijk gesteld. Deze gelijkstelling is tevens een gelijkshakeling van arbeid. Alle arbeid

daar van afziet. Nog meer valt op dat Marx voor deze transformatieregel ook geen recept heeft. Men kan natuurlijk simpelweg het produkt van arbeidsuren en loonvoet kiezen; tot aan Sraffa (1960) werd dat meestal ook gedaan. Maar in dat geval is het uitgangspunt dat waarden of produktieprijzen onafhankelijk bepaald worden van distributieverhoudingen prijsgeven. Te bewijzen dat produktieprijzen en distributieverhoudingen onderling afhankelijk zijn is exact de inzet van Sraffa geweest. Veel economen, van keynesiaanse zowel als van marxistische huize, zijn hem hierin gevolgd. Misschien levert de invalshoek van Sraffa ook wel het beste uitgangspunt op. Maar let wel, het is onverenigbaar met de marxistische waardetheorie. Het transformatieprobleem in de marxistische versie is onoplosbaar omdat een redenering die aanvankelijk in termen van arbeid verloopt verschuift naar een redenering over arbeidskosten. Dat is alles. Met het reële tijdsverloop en het waarde-effect daarvan - de bijna bedrijfseconomische invalshoek van Carchedi - heeft het niets te maken. Dat is gewoon een heel ander probleem.

Reductie van complexe tot eenvoudige arbeid. Abstracte arbeid in de theorie van Marx is een ongedifferentieerde eenheid; alle kwalitatieve aspecten van de arbeid zijn uit dit begrip 'weggedacht'. Toch is dat niet erg realistisch. Vaak kan men eenzelfde produkt op meerdere manieren en met vergelijkbare kosten produceren. Wat betekent dat in termen van abstracte arbeid? Als de ene manier van produceren bijvoorbeeld uitsluitend ongeschoolde arbeid met zich meebrengt en de andere uitsluitend geschoolde, terwijl de totale arbeidskosten (lonen*uren) gelijk blijven kan men dan zeggen dat de geschoolde, complexe, arbeid in termen van waarde simpelweg een veelvoud representeren van de ongeschoolde, eenvoudige, arbeid? Het is de oplossing die Marx ons offreert en die door Carchedi onverkort wordt overgenomen.

Ook deze oplossing is omstrede. Zoals we al zagen wil Marx de vorming van waarden verklaren met alleen de hulp van de categorie abstracte arbeid. Arbeidskrachten, en de kosten die deze met zich meebrengen, mogen geen plaats krijgen in de waardetheorie. Het gaat niet aan, zijns inziens, om waarden uit kosten te verklaren, omdat men dan slechts prijzen uit andere prijzen verklaart. Niettemin, de reductie van complexe tot eenvoudige arbeid hanteert precies deze procedure: het verklaart waarden uit kosten, en is daardoor circulair. Men kan om uit de moeilijkheid te komen proberen aan te tonen dat de lonen van geschoolde werknemers en de lonen van ongeschoolde werknemers exact corresponderen met de produktiviteit van de bijbehorende arbeid. Bij een stabiele beroepsopbouw en een mooie synchroniteit in de tempi van veranderingen in respectievelijk technologie en kwalificatie is daar nog wel iets aardigs bij te bedenken. Laten we echter niet vergeten dat dit zeer onrealistische veronderstellingen zijn, en bovendien veronderstellingen die alleen maar zijn opgeroepen om een tamelijk zwakke

redenering te reddten.

Het is, afgezien van een enkele passage, ook niet de weg die Carchedi kiest. Human capital elementen - hoewel allerminst een vreemd element in de marxistische discussie over complexe arbeid - spelen in zijn betoog geen rol. Carchedi opteert voor een meer historiserende benadering. Net als bij het transformatieprobleem laat Carchedi het probleem als het ware vanzelf verdwijnen, dit keer in het proces van 'de-skilling'. Het is het historische proces van nivellering van kwalificaties en vaardigheden dat er toe zal leiden dat tendentieel alle arbeid een uniform, eenvoudig, karakter krijgt. Deze redenering is niet onverenigbaar met het betoog van Marx, al moet worden opgemerkt dat ze er ook niet dwingend uit voortvloeit. De herkomst van de redenering is te vinden in de zogenaamde 'arbeidsprocesdiscussie', model Braverman. Het mag duidelijk zijn dat Carchedi's variant in deze discussie eerder de efficiency-aspecten van dekwalficatie benadrukt dan de beheersingsaspecten zoals bij Braverman, Marglin (1974) en Noble (1983). Een principieel verschil is dat niet. Het eindresultaat is en blijft genivelleerde, gedekwalificeerde en 'eenvoudige' arbeid. Het reductieprobleem met andere woorden signaleert het proces van de afbouw van de ambachten, van de aanval op de geschoolde beroepen en van de dominantie van ongeschoolde en op z'n best halfgeschoolde arbeid.

Ook hier wordt het argument van Carchedi zwak door het oncontroleerbare gebruik van het duo tendentie ('structurele' dekwalficatie) en tegentendentie ('tijdelijke' rekwalficatie). Men raakt toch al snel in metafysische wateren indien men elke empirische tegenwerping over bijvoorbeeld het stijgende scholingsniveau van de bevolking, over human resources, over het kwalificatiepotentieel van de sociotechniek enzovoorts terug krijgt met de mededeling dat het hier niet om tendenties maar slechts om tegentendenties gaat. Voor een debat is dat niet goed, voor de theorie evenmin. Mij althans lijkt een waardetheorie die alle vormen van complexe arbeid 'reduceert' onder verwijzing naar een verre toekomstige tijd noch praktikabel noch de moeite waard.

De willekeurigheid van een bewijsvoering in termen van tendenties respectievelijk tegentendenties is niet het enige probleem. Moeizaam is ook het uitgangspunt van de redenering: dat voorkapitalistische arbeid 'complex' en volledig was en kapitalistische 'eenvoudig' en gefragmenteerd is. De droom van een 'gouden eeuw van de produktieve arbeid' (Baudrillard) mag dan misschien Marx en Taylor - zij het met verschillende dateringen - bij elkaar brengen, daarom is het nog geen goed uitgangspunt. Naast systematische bezwaren klopt er ook historisch weinig van het verhaal. Historisch is het niet adequaat, omdat het een gigantische kortwiking is van de geschiedenis van de menselijke arbeid als men het voornaamste model ervan in de ambachtelijke arbeid lokaliseert. Juist voorzover arbeid, zoals Carchedi met Marx beklemtoont, een 'eeuwige natuurnoodzakelijkheid' is dienen we het

model ervan niet in het ambacht maar bijvoorbeeld in landarbeid te zoeken. De door Hannah Arendt (1958) voorgestelde drieslag van arbeid, produktie en praktijk is tamelijk eenvoudig in marxistische termen te vertalen. Arbeid is de al genoemde en door Arendt met zoveel woorden overgenomen eeuwige natuurnoodzakelijkheid, de 'stofwisseling' van mens en natuur. De achtergrond is hier het land, niet het ambacht. Bij produktie denken we aan Marx's metafoor van de architect, die zich eerst een idee vormt van het te maken object en dan het object vormt aan de hand van het idee. Historisch gezien is het ambacht het beste voorbeeld. Praktijk, de specifiek historische en politieke activiteit in het betoog van Arendt, is in het geval van Marx te lezen als de klassenstrijd. Het nivelleringsverhaal nu stelt dat voorkapitalistische arbeid als 'produktie' moet worden gelezen, terwijl onder kapitalistische verhoudingen alle produktie 'tendentieel' tot arbeid wordt gereduceerd. Dat levert per saldo twee onjuiste geschiedenissen op. Historisch klopt het verhaal ook niet omdat de recrutering van de werkende bevolking voor kapitalistische fabrieksarbeid minstens zo afhankelijk is geweest van de migratie van platteland naar stad als van de stedelijke recrutering van voormalige ambachtlieden. Zowel op het terrein van de herkomst van de arbeidskracht als op dat van de kwaliteit van de arbeid is dus de noemer van de 'de-skilling' of degradatie niet erg gelukkig.

3. Grenzen

Het schrijven van handboeken is niet de meest eenvoudige taak die men zich kan stellen. Handboeken moeten een veld toegankelijk en zo mogelijk aantrekkelijk maken, ze moeten het veld structureren en overzichtelijk maken en tenslotte mogen ze - zuinig geformuleerd - de doorgang naar aanpalende velde niet belemmeren. Een handboek trekt grenzen, maar een grens is niet per se een frontlijn. Als het goed is maakt de grens nieuwsgierig naar wat er aan de andere kant te zien is.

Frontiers of Political Economy is een stevig handboek marxistische politieke economie. Wat betreft de structurering en het overzicht van het veld van de politieke economie verdient het boek lof en waardering. De heldere presentatie van diverse leerstukken en hun actualisering zijn, in al hun beknoptheid, zeer de moeite waard. Het oordeel over de andere genoemde aspecten is minder positief. Naar mijn mening is de toegankelijkheid van het veld niet altijd gediend met de soms eenzijdige en vereenvoudigende uitwerkingen die Carchedi presenteert. In de vorige paragraaf heb ik daarvan twee voorbeelden gegeven; die zijn echter niet uitputtend. Ook in polemische zin schiet de behandeling vaak tekort: diverse posities in de debatten worden extreem kortaf en soms zelfs karikaturaal weergegeven. In het bijzonder de spaarzame verwijzingen naar de neoklassieke en neoricardische economie hebben hieronder te lijden. En dat brengt me bij m'n laatste punt: maakt het boek

nieuwsgierig? Nodigt het uit over de grenzen van de marxistische economie heen te kijken naar bijvoorbeeld recente ontwikkelingen op het terrein van micro- en macro-economie? Reikt het de middelen aan, of verwijst het ernaar, om in de discussie op die terreinen (over bijvoorbeeld het thema van de onzekerheid, informatie en informatiekosten, transactiedimensies en marktvormen enzovoorts) te participeren en er aan bij te dragen?

Het is hier, mijns inziens, dat de beperkingen van het boek het meest duidelijk naar voren komen. De afwijzing van concurrerende benaderingen heeft ertoe geleid dat de grenzen geen pragmatisch geconstrueerde begrenzingen zijn geworden maar principieel vastgelegde frontlijnen. Zoiets kan het doel van het overzicht dienen; het minstens zo zwaarwegende doel van het overzicht wordt erdoor belemmerd.

Literatuur

Arendt, H. (1958), *The Human Condition*, Chicago.

Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, New York en Londen.

Marglin, S. (1974), 'What Do Bosses Do?', *Review of Radical Political Economics*, 6(2), 33-60.

Noble, D. (1983), 'Het ontwerpen van machines als maatschappelijke keuze', *Te Elfder Ure* 33, 78-118.

Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge.